

Beletristická rekonštrukcia portrétu Štefana Krčméryho z posledných rokov života (Anton Baláž, *Povedz slovo čisté*, 2017)

<https://doi.org/10.34739/clit.2023.17.11>

A fictional reconstruction of the portrait of Štefan Krčméry from the last years of his life (Anton Baláž, *Povedz slovo čisté*, 2017)

Abstract: The novel's portrayal of an unknown part of the life of Štefan Krčméry (1892 – 1955), his stay in a psychiatric asylum (1949–1955), belongs to the category of rare topics in contemporary Slovak fiction. In the novel *Povedz slovo čisté*, Anton Baláž gradually uncovers Krčméry's complex, dramatic internal life through depictions of the onset and overcoming of apathetic states in the narrative, which also contains a series of diary entries by Júlia Orlovská, Krčméry's attending physician. These entries record his lasting commitment to such values as the nation, religious faith, creative freedom, and the liberating space of literature. Carefully revealing his thoughts, attitudes and desires, Baláž completes the image of Krčméry as that of an artist, scientist, and preacher, who tries to hold on to these values even at the end of his life journey. Karol Matulay, the director of the treatment center in Pezinok, who is closely monitored by the new totalitarian regime, perceives him as a person with a „liberated imagination“ or creative freedom, which can serve as a model for the „crouched imagination of Bratislava's literati“. While the image of the final stage of Krčméry's life seems more static, the fictitious character of Jakub Daňo, an ambitious student interested in the world of literature, appears as a more dynamic and emotionally active character. According to the author, Krčméry confronts himself with the emotional experience of situations in time and space contained in his memory, with the time against which he is powerless and deprived of human dignity, due to his illness, but free. As a historical and sociological document, Baláž's novel *Povedz slovo čisté* (2017) did not generate the „hero/heroes“ of the current chaotic digital age; instead, the motivation behind his characters' actions and behavior is timeless, while its empirical and epistemological value for the present-day reader is indisputable.

Keywords: Štefan Krčméry, fictional portrait, internal and external confrontation of the character, image of the totalitarian era

*Neboj sa, že bublina neba sa rozprskne.
Keby sa i rozprskla, na zem by sa vrátilo nebo: Olymp i raj.*

*Sedím a dumám a myšlienky deti sú buclaté,
z večnosti sa rodia a do nej sa vracajú zasa.*

Štefan Krčméry¹

Aj románom *Povedz slovo čisté* (2017) Anton Baláž (1943) – prozaik, scenárista, rozhlasový dramatik a publicista – zostal po roku 1989 programovo verný tematizovaniu dobových problémov, ktoré vyvolala komunistická moc. Pokračuje v stvárňovaní meniaceho sa života, ale i ne/stálosti ľudí ne/odolávajúcich agresívnej komunistickej propagande a pravidelným ideologickým atakom zasahujúcim ľudskú dôstojnosť a autonómnosť. Autorov kritický obraz spoločenského diania od začiatku päťdesiatych rokov 20. storočia tvorí mozaika blízkych i vzdialených, známych i neznámych osudov jedincov s „ustráchanou“, ale i výnimiek so „slobodnou“ dušou.

Pokusom o nedeformované vykreslenie oboch typov jedincov v nových pomeroch, ako aj zápasu uvedených protikladov u niektorých románových postáv, Baláž dôsledne realizuje aj do názvu zakomponovanú strategickú predstavu o románe ako „čistej“ výpovedi o ľuďoch v konkrétnej fáze života a konkrétnom dobovom kontexte. Názov románu *Povedz slovo čisté* predovšetkým odkazuje na pozoruhodný básnický text Štefana Krčméryho² s názvom *Slovo čisté* (1932)³, pričom akcentovanie jeho časti – samotného pojmu „slovo“ – nesúvisí s jeho vedomou a nefunkčnou hypertrofiou, ale so snahou uvoľniť jeho energiu a emocionalitu spolu s ďalšími slovami na prospech myšlienky či kompletného literárneho diela. Vzhľadom na ústrednú pozíciu Krčméryho v románovej štruktúre, je názov síce pevne ukotvený v literatúre, ktorej domicilom je sila aj slabosť slova, jeho pravosť i čistota (slovo bez akýchkoľvek „nánosov“), no toto umelecké teritórium presahujú aj ďalšie konotácie, čím „čisté slovo“ nadobúda sociologický, psychologický, prípadne etický rozmer.

Alúzia na básnikovú geniálnu až vykupiteľskú 20-strofovú báseň *Slovo čisté*, ktorou dochádza k „očisťovaniu“ lásky po nečakanom depresívnom konaní muža, nadobúda v Balážovom prozaickom diele charakter akéhosi neformálneho gesta, presnejšie primárnej idey – túžby

¹ Š. Krčméry, *Piesne humanistove*, [w:] *Zimná legenda*, Bratislava 1957, s. 35.

² Štefan Krčméry (1892 – 1955) vyštudoval za evanjelického kňaza, matičný pracovník; známy je ako básnik, prozaik, prekladateľ, estetik a literárny vedec.

³ Báseň uverejnená v zbierke *Pozdrav odmlčaného básnika* (1944) a samostatne (*Slovo čisté*, 1996).

dosiahnuť ideál: oporu „čistého slova“ v „nečistej dobe“. Jeho zdôrazňovanie inkorporoval do exaltovaných životných príbehov – pokojných aj dramatických situácií, vzťahov a postojov postáv. Autorova prítomnosť v texte je deklarovaná osobnou revoltou voči komunistickému diktátu – vzťahom k modelovanej dobe, ktorý je polemický, ba až odmietavý. Preto si mnohé z postáv obhajujú svoju pravdu a vieru a polemizujú s dobovým sociálno-politickým kontextom, novými praktikami, ktoré zasahujú do ľudskej a duchovnej podstaty ich existencie, ostatní aktéri sú zase pri-takávačmi totalitnej moci. Baláž ako koordinátor všetkých zložiek štruktúry diela takmer všade – aj v zdanlivo epizodických dejových líniách s postavami s „neohnutými chrbtami“, ale aj v podobe tzv. „vystrašených skrčencov“, verí „spoločenskou poruchou“ nezasiahnutému zdravému ja-dru society. To je najpravdepodobnejšie aj zásadná motivácia, prečo sa autor rozhodol potvrdiť toto svoje presvedčenie aj umelecky. Aktualizácia zažitej i z dokumentov osvojenej skutočnosti, resp. jej prenos z modelovaného historického času do aktuálneho, vcelku presvedčivo prehlbuje historické a umelecké poznanie. Ide hlavne o obraz (psychickej) deštrukcie osobnosti (Krčméry) a (česko)slovenskej spoločnosti v rokoch 1950–1955, ktoré prozaik okrem stvárnených osudov jednotlivých postáv výstižne transformoval do vnútorného monológu riaditeľa liečebne Karola Matulaya, určenom Krčmérymu. Odborným jazykom vývojovej neurofyziológie konštatuje, že „...schizofrénia sa stala všeobecnou spoločenskou diagnózou“⁴. A budúci literárny vedec a novinár, študent Jakub Daňo, začítaný do Krčméryho lyrizovaného dielka *Osvobodenie* z roku 1932 a textu *Psychiatria slovenská* (1953), v ktorom ho zaujme táto myšlienka: „...nemôčť sa vysloviť je choroba“, na intelektuálnej úrovni svojich pedagógov správne doplní, že ide aj o „literárnu diagnózu“⁵.

Napriek tomu, že sa Balážovi nepodarilo do stvárnenia posledných rokov života neobyčajného psychiatrického pacienta Štefana Krčméryho s historicko-politickým a ideologickým pozadím integrovať rekonštrukciu všetkých oblastí života prvej polovice päťdesiatych rokov 20. storočia u nás, celkovú dobovú atmosféru priblížil dostatočným spôsobom, dokonca so zmyslom pre detail. V príbehovej časti (objektívne autorské rozprávanie), ktorej súčasťou je aj subjektívne ladená „denníková“ časť, Baláž začína približne tam, kde skončila svoje spomínanie Krčméryho manželka

⁴ A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, Bratislava 2017, s. 185.

⁵ *Ibidem*, s. 327.

Hela v knihe *Puknuté husle* (1967, 1995)⁶. Románové stvárnenie neznámeho úseku Krčméryho života – pobytu na psychiatrii – patrí do kategórie skôr obchádzaných tém. Literárny prienik do týchto neatraktívnych „neznámych priestorov“ potvrdzuje zaužívané emotívne zaťažené stereotypy, ale aj výnimky z nich. Napríklad výnimočnú neizolovanosť ústrednej postavy od kultúrno-literárneho a spoločensko-politického kontextu, ktorá sa prejavuje občasnou tvorbou, no najviac aktivitami pri editovaní svojich vybraných spisov, naopak, jeho pasívny prístup k politickej situácii je vzhľadom na chorobu prirodzený.

S autorovým sústredením sa na posledný úsek života hlavného protagonistu, pre ktorého slovo čisté predstavovalo celoživotný eticko-estetický program, sa natíska aj otázka súvisiaca s genologickým aspektom diela. Aj keď ide o premyslenú kombináciu výberu dochovaných dokumentov, esteticky účinných výrazových prostriedkov a funkčných kompozičných postupov, vzhľadom na modelovaný fragment života Štefana Krčméryho, ktorého možno v istých momentoch konania považovať za permanentne nespokojného a mimoriadne kritického⁷, ale navonok osobnostne integrovaného i charizmatického jedinca, próza nespĺňa parametre biografického románu. Motiváciu jeho voľby nedeterminovala ústretovosť voči senzáciechtivým čitateľom, ale dôvera v osobnosť, ktorá svojím rozhľadom, umením aj autentickými výroky prekračovala horizonty svojej doby. Žánrovo-tematická divergencia ponúka viacero riešení, z ktorých je nám blízke označenie prozaického diela ako románu vnútorného sveta, ktorý ovplyvňujú vnútorné/vonkajšie problémy/ udalosti⁸.

⁶ „Po smrti matky (1950 – pozn. J. T.) ho umiestnili v psychiatrickej liečebni v Pezinku. Dodnes opatrujem listy od neho, písané v rôznych prostrediach. Boli to listy tragicky smutné, ale zmierené”. H. Krčméry, *Puknuté husle*, Liptovský Mikuláš 1995, s. 172.

⁷ Krčméry odmietal jednostranné pohľady na udalosti, problémy a kolektívny optimizmus, preto v závere besedy s partizánkou a spisovateľkou Helou Volanskou pridal aj „inú” skúsenosť: „ – Slávme slávne Slovenské národné povstanie. Bolo slávne aj v Martine, kde som vtedy žil so svojou matkou, a kde žil aj Jozef Čiger Hronský, správca Matice slovenskej. Písal a nedopísal Šmákovu muchu (poviedka – pozn. J. T.), lebo prišli partizáni, hodili ho do pivnice, kde tri dni plesnel, aj keď predtým za tri kufre slaniny získal pre matičnú tlačiareň najmodernejšie stroje, založil šesťsto obecných knižníc a učil mládež čítať a čítať si rodnú reč. Len neodporúčal používať ju ako meč! Ale pre partizánov bol aj tak len Šmáková mucha... Áno, bolo Povstanie, bolo slávne, ale bola aj Šmáková mucha. Ja len toľko, ctené publikum”. A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, 2017, s. 134-135. V súvislosti s dramatickými chvíľami v živote Hronského treba uviesť, že už po vyhlásení Povstania figuroval na zozname „nespolahlivých” osôb. Bližšie: P. Štrelinger, T. Winkler, *Kto proti osudu. Biografické miniatúry slovenských spisovateľov*, Martin 2014, s. 401.

⁸ Podobne identifikovala Krčméryho umeleckú prózu *A ešte letiace tiene* A. Zelenková, [w:] *Veci na dne duše. Dva neznáme rukopisy Štefana Krčméryho*, Martin 2012, s. 15.

Beletristická rekonštrukcia dobového života a spoločenskej atmosféry, kde kolektivistické „my“ obmedzovalo slobodnú individualitu, je komponovaná ako syntéza spomienok rodinných príslušníkov protagonistov románu, niektorých dobových osobností, dokumentov rozmanitej proveniencie, nevynímajúc umeleckú literatúru. Aj keď sú opornými piliermi autorskej koncepcie autentická skúsenosť a faktografická presvedčivosť, na ktorých stojí emočne vypätý príbeh Krčméryho počas jeho doživotného pobytu v psychiatrickej liečebni v Pezinku-Cajle (1949–1955), treba zdôrazniť, že ide o akt literárneho spracovania. Jeho zložitý, vnútornou dramatickosťou poznačený život, nástup a prekonávanie apatických stavov, rozjasňovanie duše tľmenou, ale aj vášnivou tvorivosťou, záujem o kon-taktovanie sa s verejnosťou, ale i ďalšími bezmennými pacientmi, Baláž postupne odkrýva v sérii denníkových zápiskov Krčméryho ošetrojúcej lekárky doktorky Júlie Orlovskej („z denníka sekundárky“). Hneď v prvom z nich ponúka charakteristiku svojho pacienta, získanú od spolupracovníkov:

... Krčméry rád loví vo svojej pamäti, vynárajú sa mu z nej aj útržky rôznych básní, myšlienky filozofov a podobné múdrosti, zapisuje ich na rôzne papieri a rozdáva pacientom, ošetrovateľom i lekárom. Často sú v maďar-čine, latinčine, gréčtine, ba aj v hebrejčine, o ktorej pacienti hovoria, že je to židovčina. Nie sú len prejavom jeho vzdelanosti, ale aj formou odľahčovania stále nepokojnej mysle. Podľa nášho riaditeľa profesora Matulaya cítiť v tých gréckych či hebrejských citátoch aj troška vedomej zlomyseľnosti, možno aj istú formu ventilovanej vnútornej agresivity, ktorú niekedy nedokážu utlmiť ani nové účinnejšie lieky. Je lepšie, keď to kompenzuje písaním⁹.

„Denník sekundárky“ nie je prílohou, ale tvorí akýsi skelet obsahovej štruktúry diela. V siedmich pokračovaniach s dodržanou časovou následnosťou od 6. mája 1953 do 16. marca 1954 defilujú aj iné významné osobnosti zo slovenských duchovných, kultúrnych a literárnych dejín (napr. Ján Silván, Pavol Országh Hviezdoslav, Ján Petřík, Ján Števček, Milan Rúfus, Andrej Mráz, Miloš Tomčík, Alexander Matuška, Ivan Kupec atď.), riaditeľ liečebne profesor Karol Matulay, docent Ctirad Škoda, či fiktívne románové postavy (napr. študent Jakub Daňo a jeho strýko, ďalší študenti, bývalá vincentka Lotka atď.). Keďže priestor liečebne nie je izolovaný od vonkajšieho sveta, autor kvôli čo najdetailnejšiemu postihnútiu vonkajšej

⁹ A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, op. cit., s. 9.

situácie, upozorňuje aj na absurdné nariadenia, ktoré násilne zasahujú ich intímnu sféru (napr. pridelenie ďalšieho užívateľa veľkého bytu rodiny Júlie Orlovskej).

V románe je však tvorivá energia autora primárne sústredená na postavu Štefana Krčméryho v štádiu doznievania jeho humanistickej a kultúrnej vízie sveta. Ak sa stotožníme s Rakúsovou tézou o portrétovosti ako významovom činiteľi niektorých próz, ktorú interpretačne dokazuje napr. na próze *Dych* od Milana Zelinku¹⁰, potom je koncipovanie Krčméryho portrétu – človeka i umelca – v Balážovom románe *Povedz slovo čisté* špecifickou žánrovou veličinou. Balážov pokus o kompletizovanie obrazu umelca, vedca a kazateľa, ktorý svoj bývalý štatút úplne neopustil, ale sa do týchto pozícií pokúša vrátiť aj v závere životnej púte, tkvie aj v premyslenom dávkovaní jeho myšlienok, postojov a túžob, neraz i vo veršovanej podobe, o čom svedčí aj zvolené motto románu: „Pero moje, pero čierne, / s bielym menom buď mi verné. / Ďakujem ti, že si milo, / myslí mojej uľavilo”¹¹.

Štefan Krčméry je románovo prezentovaný ako výnimočná univerzálna osobnosť s neúnosnou mierou životných aktivít, postava intelektuálne aktívna s encyklopedickými vedomosťami a nepredvídateľnými reakciami, ktoré sa zamestnanci ústavu snažia vždy nielen medikamentózne dostať pod kontrolu. Svedčí to o jeho prominentnej pozícii medzi pacientmi a cez jeho vnímanie ako kľúčovej osobnosti národno-kultúrno-literárneho života po roku 1918 aj o úcte a vzťahu niektorých zamestnancov liečebne k predchádzajúcim dekádam nášho kultúrneho a literárneho života. Slobodu jeho myslenia – nezávislú od dobových socialisticko-realistických noriem – majú smerom navonok – s novo sa utvárajúcou nedemokratickou skutočnosťou, na starosti lekári a ošetrovatelia. Hlavnú postavu neznepokojuje objektívna realita (politická situácia). Nevníma ju prostredníctvom občianskych postojov, ale ju dokáže analyzovať a kriticky hodnotiť v rukopisných poznámkach, tzv. margináliách, ako kriticky mysliaci literárny historik¹². Až traumatizujúco naň pôsobí deficit autentických

¹⁰ S. Rakús, *Medzi mnohoznačnosťou a presnosťou*, Levoča 1993, s. 103.

¹¹ A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, op. cit., s. 5.

¹² Literárnohistorické demaskovanie socialistickej literatúry možno považovať za „predsmrtný” pokus o dopovedanie svojho diela *Stopäťdesiat rokov slovenskej literatúry*: „Doba socialistickej ako protiklad individualizmu, nehovela veľmi osobnostiam. V nej starí hrdinovia spisby poskláňali hlavy na večnosť a mladí zanikli, individualistická literatúra ustúpila šablóne marxizmu-leninizmu, ako v Rusku, i Maďarsku, z ktorého vyplývali tatarkovské romány v povstaní so sprievodom nesčíselných rozprávok toho druhu i o družstvách, ako najväčších sociálnych útvaroch... [...] Rozprávok tohto druhu dostalo sa do slovenčiny mnoho i z ruského...”.

emócií zo strany milovanej manželky Hely, s ktorou už dve dekády žili ako brat a sestra, preto sa vizuálne a rozpačitými dotykmi fixuje aj na spisovateľku Helu Volanskú, ktorá mu ju pripomína aspoň menom. Uvedený deficit emócií je dôvodom, prečo je Júlia Orlovská zároveň jeho ochrankyňou, spovedníčkou a chorobou limitovaným náhradným riešením za prekážky v citovom spojení manželov. Vzťahom k „druhému“ – nadobudnutou dôverou, plachým dotykom ruky, utajenými pohľadmi – si viac uvedomuje svoju celosť, čo však v konečnom dôsledku neznamená, že existencia nedobrovoľného samotára nie je existenciou autentickou¹³.

Vzhľadom na časové súradnice – modelovanie relatívne statického Krčméryho pezinského pobytu na pozadí dynamických spoločensko-politických premien – by mohol román budiť dojem, že je iba torzom jeho osobnostnej drámy vo víre doby. Opak je pravdou, veď životný príbeh má zo strany Krčméryho, jeho bezprostredného okolia a kultúrnej verejnosti v podaní Baláža aj bilancujúci charakter, ktorý istú komplexnosť pripúšťa na základe mnohých biograficko-bibliografických zmienok vhodne zakomponovaných do románovej štruktúry. Evokácia osudov tejto spočiatku harmonickej, neskôr disharmonickej a rozpoltenej osobnosti; jej smerovanie od „apoštola optimizmu“ až k „nahému v trní“¹⁴, pôsobí takmer vyčerpávajúco, až na chýbajúcu informáciu o nedávno objavených rukopisoch publikovaných v knižnom projekte *Veci na dne duše* – fragmente románu *A ešte letiace tiene* a literárnohistorickej eseji *Vajanský*¹⁵. Sporadické „prázdne“ miesta a občasnú zjednodušenia pri tvorbe portrétu Baláž nahrádza obdivným a citlivým prístupom k postave. Okrem ľudskej prepojenosti je autor s postavou prepojený aj štylisticky a výrazovo, čo úzko súvisí aj so spôsobom a kvalitou jej stvárnenia, ktorá je taká dôležitá, že od tejto úrovne „neraz závisí aj celková úroveň prózy“¹⁶. Novým režimom dôsledne monitorovaný Karol Matulay, ktorý sa po smrti Krčméryho matky stal pre neho rovnako významnou autoritou, ho vnímal ako človeka s „oslobodenou fantáziou“, čiže tvorivou slobodou, ktorá aj keď „niekedy

A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, 2017, s. 479 (dokumentárna príloha s názvom *Pokračovanie poznámok v rukopisnej podobe*).

¹³ M. Palenčár – M. Duško, *Problém ľudskej samoty a osamelosti*, Banská Bystrica 2015, s. 140.

¹⁴ H. Krčméry, *Puknuté husle. Spomienky na Štefana Krčméryho*, Liptovský Mikuláš 1995, s. 42, 145.

¹⁵ Š. Krčméry, *Veci na dne duše. Dva neznáme rukopisy Štefana Krčméryho: A ešte letiace tiene – Vajanský*. Pripravila Anna Zelenková, Martin 2012.

¹⁶ S. Rakús, *Próza a skutočnosť (K tvárnym postupom v modernej slovenskej próze)*, Bratislava 1982, s. 10.

prekračuje všetky ustálené literárne konvencie”, môže slúžiť ako vzor pre „prikrčenú fantáziu bratislavských literátov”¹⁷.

V Balážovej stratégii – pravdivej výpovedi o vzdelanom intelektuálovi Krčmérym v jeho záverečnom „zápase s hlavou”, v ktorom pokračuje v projektovaní sa do inej osoby a literárnych postáv, identifikujeme inú podobu monumentalizácie, aká je obsiahnutá v Lukáčovom označení „veľký fakľonosič”¹⁸. Hoci sa autor „materiálovo” opiera aj o rezíduá jeho charakteristík z minulosti, neuhasínajúcu tvorivosť v prvej polovici 50. rokov minulého storočia logicky kontextuje s odlišnou subjektívnou i objektívnou situáciou. Ako sa ukazuje, uvedenému projektovaniu sa do inej osoby a s ním súvisiacemu sémantickému dekodovaniu Krčméryho pseudonymu Ján Jesom a Jochanan (Ján Krstiteľ), o ktorých je v románe zmienka, síce venovala literárna veda pozornosť, no s nejednoznačnými závermi¹⁹. Michal Gáfrik potvrdil, že sa Ján Jesom nestal Krčméryho „dvojníkom” až po prepuknutí zdravotných problémov v roku 1931, ale že tento pseudonym používal už v rokoch 1918–1921²⁰. Oslobodzoval ho, preto ho využíval aj vtedy, keď sa „slobodné a čisté slovo” ocitlo pod komunistickou kuratelou a v 1. zväzku „výberu” (1953) mu neuverejnili jeho prózu *Osvobodenie* z roku 1932, pravdepodobne preto, lebo do „profánneho” vniesol príliš veľa „sakrálneho”²¹ a určite preto, že nenapĺňalo, tak ako jeho vlastnoručný životopis, kritérium „pokrokového odkazu” tvorby²². Toto dielko mu malo poslúžiť ako dôkaz, že „stratenie sa v sebe” v začiatkoch zdravotných problémov je javom iba prechodným. Dôkazom o doživotnom „patronáte” Jána Jesoma je aj takto podpísaný rukopisný spevník nábožných piesní preložených z bibličtiny do slovenčiny s názvom *Spev kresťanov katolíkov* (1955), ktorého stručná interpretácia je súčasťou dokumentárnej prílohy románu²³. Ide o dvojjedinosť alebo definitívnu básnickú transformáciu na iný subjekt, ktorú pripúšťa básnik Smrek ako

¹⁷ A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, op. cit., s. 191.

¹⁸ E.B. Lukáč, *Veľký fakľonosič* (rkp.), s. 2, Archív literatúry a umenia SNK Martin, sign. 126 AE 3.

¹⁹ Pozri: M. Gáfrik, *Krčméryho pseudonym Ján Jesom alebo prameň jednej legendy*, [w:] *Literárny archív 28/91*, Zostavil M. Kocák, Martin 1994, s. 86-89. J. Tatár, *Umelecký profil Štefana Krčméryho*, Banská Bystrica 2015, s. 86.

²⁰ M. Gáfrik, *Krčméryho pseudonym Ján Jesom alebo prameň jednej legendy*, [w:] *Literárny archív 28/91*, Zostavil M. Kocák, Martin 1994, s. 87.

²¹ Vo výrazne zredukovanej podobe vyšlo s názvom *Báseň zázračná* až v roku 1977: Š. Krčméry, *Román bez konca*. Zostavil P. Liba, Bratislava 1977, s. 31-43.

²² Š. Krčméry, *Výber z diela I. (Básne, legendy, lyrická próza)*, Bratislava 1953, s. 480 (Redakčná poznámka).

²³ Ján Jesom je na titulnom liste prepísaný na Ján Petrik. Ján Petrik (1910–1983) – evanjelický kňaz, profesor na Slovenskej evanjelickej bohosloveckej fakulte v Bratislave sa s Krčmérym v Pezinku stretával a diskutoval s ním o problémoch v cirkvi a literatúre.

možnosť, že „nechcel byť potom už nikým iným”? To, čo napokon v dialógu s kňazom Petrikom Smrek zneisťujúco dodá, pripúšťa aj neistotu hľadania vlastnej identity: „Že by sa bol Štefan Krčméry mylil, keď bol presvedčený, že dobrým básnikom môže byť len ako Ján Jesom? A zotrval v tom omyle a platil zaň...”²⁴. Do každej literárnej postavy sa Krčméry snažil sémanticky projektovať čo najkompletnejšie (napr. postava Svätopluka a Silvána v *Zimnej legende*), čím sa, ako správne anticipovala jeho ošetrujúca lekárka, vystavuje „nebezpečenstvu identifikácie s nimi a pudenia konať tak, ako konajú ony v jeho vymyslenom svete”²⁵. V jeho i v prípade jeho postáv nejde len o „ruvanie sa dvoch duší”, Belboga a Černoboga, Ábela a Kaina, zápas dobrého a zlého vlka, ako nám ho priblížil Rutgers Bregman²⁶, zmietanie sa medzi ja a iným ja, medzi ja som a nie som, ale aj o zápas dvoch pocitov: radosti a slasti z toho, čo bolo a trpkosti a beznádeje, že to už nebude.

Pri tvorbe literárneho obrazu Štefana Krčméryho ako živej kroniky posledných troch decénií pred rokom 1948 v matičnom živote a literatúre nie je až takou kľúčovou problematika vydávania výberov z jeho diela v Slovenskom vydavateľstve krásnej literatúry, ale predovšetkým zdôraznenie jeho stálosti vo viere a svojským spôsobom deklarovanému návratu ku kazateľskému luteránskemu pôvodu prostredníctvom ideologicky rizikových tzv. „hovorov z dubového pňa”, čítania v kaplnke a prednášok na chodbe:

Ošetrovatelia mu tam vždy vyniesli z izby koženkové kreslo a podľa ich rozprávania sa často okolo neho zhromaždili ďalší pacienti, a Štefan Krčméry im robil rôzne poučné prednášky a často čítal z novozákonných Skutkové svätých apoštolů a Epištoly sv. Pavla apoštola. Správca liečebne to nezakázal len preto, že boli v biblickej češtine, pacienti jej už nevelmi rozumeli, a tak sa mohol v prípade nejakej nečakanej kontroly vyhovoriť, že to nepovažoval za šírenie náboženskej propagandy²⁷.

O Krčméryho literárnu a prekladateľskú tvorivosť počas psychickej poruchy osobnosti (v románe diagnostikovanou ako endogénna schizofrénia) sa doteraz literárna história takmer nezaujímalá, preto môže byť

²⁴ A. Baláž, *Povedz slovo čisté, op. cit.*, s. 299-300.

²⁵ *Ibidem*, s. 281.

²⁶ Starý muž vraví svojmu vnukovi: „V mojom vnútri sa odohráva zápas. Je to strašlivý boj dvoch vlkov. Jeden je zlý – rozzúrený, nenásytný, žiarlivý, arogantný a zbabelý. Druhý je dobrý – pokojný, milujúci, skromný, štedrý, čestný a dôveryhodný. Títo vlci bojujú aj v tebe a vo vnútri každého človeka.” Po chvíľke sa chlapec opýtal: „Ktorý vlk vyhrá?” Starý muž sa usmial. „Ten, ktorého krmíš.” R. Bregmann, *Ludskosť. Optimistická história človeka*, Bratislava 2020, s. 27.

²⁷ A. Baláž, *Povedz slovo čisté, op. cit.*, s. 13-14.

už aj v tejto žánrovej podobe novou interpretáciou neznámej problematiky, ale aj stimulom pre ďalší výskum. Na tento deficit upozornil ako prvý Miloš Tomčík v roku 2003²⁸, Jozef Tatár v monografii *Umelecký profil Štefana Krčméryho* (2015) optikou psychológie osobnosti zase naznačuje koordináty autorského bytia a prítomnosti tvorivých stimulov²⁹. Nepredpokladáme, že ďalšie odborné odôvodnenia, prečo sa neprerušil, ale naopak, zvýšil jeho záujem o tvorbu v rokoch choroby, by mohli zmeniť pozitívne hodnotenia jeho literárnych, literárnovedných diel aj prekladov, ktoré vytvoril v čase medzi psychickou rovnováhou a apokalyptickými vidinami, náhlymi výbuchmi, depresiami, únavou, podráždenosťou a pocitmi úzkosti.

Od poprevratového chaosu do posledných – podľa možností intenzívne tvorivo prežívaných piatich rokov života ho sprevádzala prirodzená ľudská nespokojnosť a druhé ja – Ján Jesom, ktorého vinil za „všeličo v slovenskej literatúre”³⁰ a v rodinných vzťahoch. Touto formou autoreflexie si vytvára psychický autoportrét. Krčméryho postava je aj na základe uvedeného autorom poňatá ako obraz zložitých psychických situácií. Už v úvode svojho diela *Ľudia a knihy* (1928) Štefan Krčméry uvádza: „Nie je táto kniha písaná podľa plánu. Je súhrnom článkov revuálnych, novinárskych i rečí, živým slovom prednesených. Predstavuje však jedno: slovenský život. Ľudí a knihy. Ľúto mi je, že chýba v nej mnoho významných ľudí a mnoho významných kníh”³¹. Odôvodniť to možno súborom rôznych faktorov, ktoré v jeho prípade často vyústili do pocitu viny. V myšlienke viny videl „stred kresťanstva”. Jeho predstavy o rozvoji slovenského národa, kvalitatívnom napredovaní literatúry a subjektívnych túžbach bývali potláčané princípom reality. V duchu nadštandardného pracovného zápalu, ambícií upozorňovať na možné smerovanie kultúry a literatúry, túžby, aby sa mlčiacim autorom „rozviazali jazyky”, kontinuitne akoby ešte s romantikmi slúžil po roku 1918 nadindividuálnym národno-spoločenským potrebám. Stojí za úvahu, čo mu „službu” národu diktovalo. Genetika, pracovná pozícia, osobná či všeobecná múdrosť? Čiastočnú odpoveď nám ponúka psychológia: koncepcia všeobecnej múdrosti sa vyhraňuje na individuálnej a sociálnej úrovni, preto často platí, že človek

²⁸ M. Tomčík, *Protirečivé vzťahy medzi kontinuitou v literárnom vývine a tvorivým subjektom*, [w:] *Biografické štúdie* 29, Zostavil A. Maňovčík, Martin 2003, s. 119-125.

²⁹ J. Tatár, *Umelecký profil Štefana Krčméryho*, Banská Bystrica 2015, s. 22-26.

³⁰ A. Baláž, *Povedz slovo čisté, op. cit.*, s. 14.

³¹ Š. Krčméry, *Ľudia a knihy*, Bratislava – Praha 1928, s. 5.

„môže síce múdro konať pri riešení životných problémov iných ľudí (napr. Krčméryho koncepcia rozvoja slovenskej literatúry – pozn. J.T.), avšak môže mať problémy so svojou psychickou reguláciou pri riešení vlastných problémov”³². Zápisky ošetrojúcej lekárky potvrdzujú konštantnosť jeho niektorých hodnotových dominánt: národa, náboženskej viery, tvorivej slobody a členitého – oslobodzujúceho priestoru literatúry, ktorý mu slúžil ako antidotum na depresívne stavy.

V diele *Povedz slovo čisté* je pacient Štefan Krčméry predstavený ako ešte stále aktívny literát, prekladateľ, kritik alebo filozoficko-náboženský mysliteľ. Jeho prepojenosť na viaclíniové románové dianie predurčilo aj tematické dominanty, ktorými sú bohato štruktúrovaný duchovný život a oblasť literatúry. Ide o fenomény, s ktorými sa v rámci osobných možností, zdravotných limitov a príležitostných tvorivých vzopätí konfrontuje. V dobe, keď básnik Ján Smrek v rozhovore s Jánom Petříkom nazval literárny život „zmŕtvým”, „pritajeným” a „ustrášeným”, lebo „namiesto potešujúcich správ o nových knihách sa šíria len informácie o nových a nových raziách, aj to len pošepky”³³, medzi vedcami, študentmi a vydavateľmi – postavami z literárneho i mimoliterárneho života – prebiehajú diskusie o ešte „neodmlčanom básnikovi”, žiaľ, neraz nedôstojne zasahujúce tiež jeho intímny život³⁴. Na neprerušenosť tvorivej cesty, na kultivovanú schopnosť vyjadriť sa jazykom a komunikovať stavy psychiky i problematiku vonkajšieho sveta, ale najmä fungovať ako literárny historik a estetik, poukazuje spolupráca vedenia ústavu a vydavateľských redaktorov. Nerezignovanie na tvorivú činnosť a originálne asociácie v jeho mysli ich motivujú k ústretovým krokom (vyčlenenie tajného kútika na písanie, zhromažďovanie ním popísaných papierikov, ale i zapisovanie pozoruhodných myšlienok a posudzovanie nových rukopisov, ktoré má podobu živých čitateľských diskusií medzi Matulayom a Orlovskou). Záujem jednotlivých postáv o postoje ďalších spisovateľov k zmenenej spoločensko-politickej situácii (Dominik Tatarka, Vladimír Mináč, Fraňo Král’ atď.) často ústi do otvorených, ale aj skrytých porovnávaní totalitného modelu literatúry s medzivojnovou literárnou pluralitou. Za pozitívnu črtu diela možno považovať Balážov vyvážený prístup k osudom, myšlienkovému

³² I. Ruisel, *Múdrosť a hlúposť*, Bratislava 2018, s. 213.

³³ A. Baláž, *Povedz slovo čisté*, op. cit., s. 302.

³⁴ Dcéra J. Vrteľová takto naznačila ohrozenie ďalšieho vydávania otcovho diela: „... vo vydavateľstve sa objavili ľudia, ktorí s literatúrou naozaj nemajú nič spoločné a začali sa zaujímať o otcov pobyt v Nitre, o jeho styky s maďarskou poetkou Ulbrichtovou-Meszárosovou a nitrianskymi rabinmi...”. *Ibidem*, s. 336.

a emočnému svetu aj ďalších románových postáv. Napriek kľúčovej pozícii Štefana Krčméryho v slovenskom verejnom živote, ich nemarginalizuje, pretože sú súčasťou názorového spektra a majú rovnaký podiel na svojskom kreovaní spoločenskej atmosféry a ducha doby. Typologická pestrosť postáv ešte nezaručuje, že sú všetky modelované plasticky. To, čo ich však spája, je autorovo sústreďenie sa na ich etický štatút, riešenie morálnych dilem, nemennosť presvedčenia, viery a hľadanie nového zmyslu života.

Ani po niektorých retardačných epizódach a portrétových skiciach spojených s priestormi psychiatrickej liečebne sa v plnej miere nenaplnilo očakávanie nástupu dynamizujúceho prvku sujetu. Mohlo ním byť neidealizované modelovanie vysokoškolského života na Filozofickej fakulte so všetkým, čo k nemu patrí. Autorova voľba fiktívneho dotvárania reálneho života na akademickej pôde sa opiera o reálne osobnosti pedagógov (Ján Števček, Milan Rúfus, Pavel Bunčák atď.). Študenti – najpravdepodobnejšie ako fiktívne postavy s možnosťou existencie ich prototypov – sú kreované na základe sociálnej a osobnej (i sprostredkovanej) pamäti a podliehajú rôznej miere oboch polôh stereotypizácie. Za predpokladu, že aj zdanlivo fiktívne postavy (ich črty) sú podmienené historickou realitou, je dekódovanie a odlíšenie reálnych vlastností od fiktívnych nie vždy jednoznačné a identifikovateľné. Živel „mladosti“ je síce u niektorých študentov spojený so skutočným záujmom o intelektuálnu činnosť, s náznakmi polemík so svojimi pedagógmi, ojedinele s výraznejšou revoltou voči režimu, no pohľad naň je zjednodušujúci a nie vždy presvedčivý. Kým evokácia záverečnej etapy života Štefana Krčméryho, podľa Števčeka ktorého „duch a intelekt stále žijú“³⁵, pôsobí statickejšie a stabilnejšie (psychické porovy sú väčšinou pod odbornou kontrolou), ambiciózny študent Jakub Daňo je svojím záujmom o hĺbkový prienik do sveta literatúry evidentne epicky nosnejšou a najmä emočne aktívnejšou postavou. Modelovanie jeho vzťahu s pedagógmi, najmä s Jánom Števčekom, pôsobí nadnesene a vykonštruovane – skôr má podobu študentského ideálu. Autorov zámer posilniť študentovo sebavedomie ignoruje postupnosť, čo tenziu medzi nadobúdaním vzdelania a nadobudnutým vzdelaním a skúsenosťou nezmierňuje, ale jeho predstava o modelovanom vzťahu dvoch mentálnych úrovní sa dostáva do kolízie s realitou. Autor vo vzťahu oboch protagonistov nehľadá, čo ich rozdeľuje, ale spája: nadšenie pre literatúru a osobitne pre Krčméryho tvorbu a vedu. Zároveň si uvedomuje, aké je náročné

³⁵ *Ibidem*, s. 145.

peniknúť k podstate tohto génia, ktorý síce túžil, ale sa nestal bytostným básnikom. Perspektívu literárneho a literárnovedného života možno objaviť na pozadí implicitne pocitovaného vytrácania sa Krčméryho z verejného a literárneho života a Jakubovho nádejného udomácnovania sa v akademickom a publicistickom prostredí. S výraznejším problematizovaním života možno spojiť epicky tiež nedotiahnutú postavu Jakubovho spolužiaka Ruda Drobného, ktorého za rozširovanie protištátnych letákov po súdnom procese vylúčili zo školy.

Balázov román ako historický a sociologický dokument, čerpajúci z kultúrnej a individuálnej pamäti, síce nevygeneroval „hrdinu/hrdinov“ aktuálneho chaotického digitálneho času, no motivácie jeho/ich konania a správania, prípadne dielo, majú nadčasový charakter a ich empirická a gnozeologická hodnota pre súčasníka je nesporná. Jeho iniciatíva sa môže týkať stabilizácie súčasnou dobou „rozkoľísaných hodnotových vzorcov“ a hľadania „duchovných a mravných vzorov ľudstva“³⁶, o čo sa rovnako pokúšal Štefan Krčméry po roku 1918 v *Zimnej legende* (1933, vyšla 1957). Tematizovanie vnútorne rozvráteného hrdinu je o to náročnejšie, že tento typ je ľahostajný k akejkoľvek ideológii, v ktorej dochádza k hodnotovému preorientovávaniu a zlyhávaniu rozumu a mravnosti. Anton Baláz hľadá a odкрýva pravdu o začiatkoch totalitnej minulosti a dôležité spoločenské problémy kontextuje s pútavo sprostredkovaným príbehom umelca, chorobou vymaneného spod „kuratelu strachu“, keďže slobodný prejav v liečebni je súčasťou terapie. Krčméry sa v autorovom podaní konfrontuje so sebou samým (spochybňovanie svojej identity), s emotívnym prežívaním situácií v časopriestore obsiahnutom pamäťou, s dobou, voči ktorej je vzhľadom na chorobu bezmocný, no slobodný a ktorá iných oberá o ľudskú dôstojnosť. Významným participantom na tvorbe sociálneho obrazu je aj elementárny ľudský existenciál – láska – najmä v dvoch podobách: Božej a partnerskej (Jakubov vzťah k Lotke, Eržike, a napokon k Júlii). Konceptným zámerom autor odkazuje na komplikovanú mimoliterárnu realitu o „slobodnom pere“ Štefana Krčméryho, ktorý je dejovo aktívne prepojený s ostatnými postavami (osobné kontakty, vlastné reflexie, ne/literárne reflektovanie jeho osoby a tvorby).

Beletristickou rekonštrukciou portrétu, ktorú sme v románe *Povedz slovo čisté* priorizovali, autor odpovedá na nasledujúce otázky: Ako hlavný protagonist narába so svojim pamäťovým fondom? Pretrváva v ňom ešte

³⁶ D. Mocná, J. Peterka a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha – Litomyšl 2004, s. 64.

vášeň pre umenie, najmä literárne? Ako ju dokáže využiť počas tvorivého aktu? Je ešte schopný splácať dlh vyštudovanému teologickému povolaniu/poslaniu aj po zániku služby národu, ktorú praktizoval pred chorobou? Pri tvorbe sociálno-politického obrazu autor postupuje od celku k jednotlivostiam. Autenticnosť látky s presahmi do fiktívnych polôh možno označiť ako jeden z podstatných princípov románovej kompozície; dokumentárnu relevanciu príbehovej časti potvrdzuje aj textovo-obrazová príloha. Napriek prítomnej dokumentarizujúcej tendencii, sa autorovi darí držať sujetovú líniu v žánrových rámcoch umeleckej epiky, nie literatúry faktu.

Literatúra/References

- Baláž A., *Povedz slovo čisté*, Bratislava 2017.
- Bregmann R., *Ludskosť. Optimistická história človeka*, Bratislava 2020.
- Gáfrik M., *Krčméryho pseudonym Ján Jesom alebo prameň jednej legendy*, [w:] *Literárny archív 28/91*, Zostavil M. Kocák, Martin 1994.
- Krčméry, H., *Puknuté husle. Spomienky na Štefana Krčméryho*, Liptovský Mikuláš 1995.
- Krčméry Š., *Ludia a knihy*, Bratislava–Praha 1928.
- Krčméry Š., *Pozdrav odmlčaného básnika*, Liptovský Sv. Mikuláš 1944.
- Krčméry Š., *Výber z diela I. (Básne, legendy, lyrická próza)*, Bratislava 1953.
- Krčméry Š., *Piesne humanistove*, [w:] *Zimná legenda*, Bratislava 1957.
- Krčméry Š., *Román bez konca*, Zostavil P. Liba, Bratislava 1977.
- Krčméry Š., *Slovo čisté*, Liptovský Mikuláš 1996.
- Krčméry Š., *Veci na dne duše. Dva neznáme rukopisy Štefana Krčméryho: A ešte letiace tiene – Vajanský*, Pripravila Anna Zelenková, Martin – Praha 2012.
- Lukáč B.E., *Veľký fakľonosič* (rkp.), s. 2. *Archív literatúry a umenia SNK Martin*, sign. 126 AE 3.
- Mocná D., Peterka J. a kol., *Encyklopedie literárnych žánrů*, Praha–Litomyšl 2004.
- Palenčár M., Duško M., *Problém ľudskej samoty a osamelosti*, Banská Bystrica 2015.
- Plutko P., *Autor umeleckého diela. Náčrt problematiky*, Nitra 1992.
- Rakús S., *Próza a skutočnosť (K tvárnym postupom v modernej slovenskej próze)*, Bratislava 1982.
- Rakús S., *Medzi mnohoznačnosťou a presnosťou*, Levoča 1993.
- Ruisel I., *Múdrosť a hlúposť*, Bratislava, 2018.
- Štrelinger P., Winkler T., *Kto proti osudu. Biografické miniatúry slovenských spisovateľov*, Martin 2014.
- Tatár J., *Umelecký profil Štefana Krčméryho*, Banská Bystrica 2015.
- Tomčík M., *Protirečivé vzťahy medzi kontinuitou v literárnom vývine a tvorivým subjektom*, [w:] *Biografické štúdie 29*, Zostavil A. Maňovčík, Martin 2003.